

УДК 94(477.41):316.4(09)(470+571) «18/19»

Марія Казьмирчук, д-р історичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Поляки у соціально–економічному житті Київської губернії (1861–1917 рр.)

Проаналізовано становище, умови проживання, етнічні особливості та участь у суспільному та економічному житті поляків Київської губернії пореформеного періоду. Автор висвітлює обставини формування особливих рис польського етносу в ракурсі розкриття національного складу населення Київської губернії.

Ключові слова: поляки, суспільне та економічне життя, національний склад.

Мария Казьмирчук. Поляки в социально-экономической жизни Киевской губернии (1861–1917 гг.)

Проанализированы положение, условия проживания, этнические особенности и участие в общественной и экономической жизни поляков Киевской губернии пореформенного периода. Автор освещает обстоятельства формирования особых черт польского этноса в ракурсе раскрытия национального состава населения Киевской губернии.

Ключевые слова: поляки, общественная и экономическая жизнь, национальный состав.

Maria Kazmirchuk. Poles in the socio-economic life of the province of Kiev (1861–1917)

The article analyses the position, life's condition, ethnic specifics and activity in social and economic life of Poles of Kyiv guberniya at the after reformation period. The author of the article elucidates the reasons of the creation Poles's special features in discovers a lot of problems about national complement of the people in Kyiv guberniya.

Keywords: Poles, social and economic life, national complement.

Друга половина XIX – початок XX ст. – бурхливий період соціально–економічного розвитку всіх українських земель і, зокрема Київської губернії, коли суспільство переживає новий час, прогресивні та суперечливі зміни. Однією з найбільш розвинутих адміністративно–територіальних одиниць Російської імперії була Київська губернія, вивчення сутності й перебігу соціально–економічних процесів у якій, дає змогу висвітлити багаторівневий взаємозв'язок суспільних і регіональних проблем пореформеного періоду. Без дослідження етнічного розвитку Київської губернії, котра є складовою історії України, важко зрозуміти процеси, що відбувалися в Російській імперії загалом. Актуальність дослідження визначається також наявністю значної кількості джерел і маловивчєністю етнічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду. Нині українські історики вважають визначальними критеріями поступу будь–якого суспільства економічні та політичні процеси, які неможливо розглядати без ґрунтового аналізу етнічних проблем. Актуальність теми також обумовлена малодослідженістю польського питання, яке було гострим для Правобережної України пореформеного періоду.

У дорадянській історіографії (до 1917 р.) приділялося чимало уваги польській проблемі в Російській імперії, адже на той час відбулося два польських повстання. Так, у збірці «Древняя и новая Россия», яка побачила світ у 70–х рр. XIX ст., В.Шульґін дослідив етнонаціональну ситуацію у сфері шкільної освіти на Правобережній Україні другої чверті XIX ст., де йшлося зокрема про співвідношення та доцільність для російської влади існування польських і єврейських шкіл. Про гостроту польської проблеми у Київській губернії зверталася увага у спогадах М.Стороженка, інспектора народних шкіл на Київщині (1892–

1895). Автор – випускник Київської першої гімназії та університету Св. Володимира, людина інтелектуальна, від діда і батьків успадкував любов до рідного краю. Як інспектор народних шкіл 4–го учбового округу Київської губернії (Звенигородський, Липовецький, Таращанський і Уманський повіти) він багато подорожував, інспектуючи школи, турбувався про їхнє вивчання, якість викладання тощо. У його спогадах – яскраві характеристики викладачів, учнів, їхніх батьків, вартість навчального процесу, культурне середовище [23, с.238–293].

У 90–х роках ХХ ст. акценти у науці почали зміщуватися від історії політичної до історії соціальної, розгляду етнічних проблем. Досить новими та мало розробленими для сучасних науковців є проблеми формування станів та особливостей їхнього етнічного складу. Серед них виділяються загальні та спеціальні праці щодо життя і діяльності поляків у Київській губернії пореформеного періоду. Поділ поміщиків за національним принципом здійснила Н.Р. Темірова у ряді статей [25, с.6–10] та монографії [26]. Вона відзначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, зазначаючи особливість походження та національну приналежність цього класу.

Знаковою подією для дослідження етнічних проблем став вихід двотомної «Історії Українського селянства», що, ґрунтуючись на широкому матеріалі, висвітлювала зокрема відносини між етносами у різні періоди історії України, перший том якої був присвячений ХІХ – початку ХХ ст., зокрема підготовці і здійсненню селянської реформи 1861 р., повсякденному життю селян зокрема і Київської губернії [6].

Індустріальний розвиток України і процес формування торгово–промислової буржуазії, її кількісний і етнічний склад наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідила Т.Лазанська [10]. Суспільну значущість, моральне заохочення та благодійну діяльність купців, їхній етнічний склад у ХІХ ст. дослідила І.О. Гуржій [4]. Щодо стану переробної промисловості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. загалом та участі у ній різних верств населення Правобережжя присвятив свою монографію М.Москалюк. Автор висвітлює роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Російської імперії, стан матеріально–технічної бази та участі у ній різних етносів, особливо увагу звертаючи на технічну інтелігенцію і робітників в умовах ринку. Проте певної систематизації у роботі знайдено не було, а тому вона являє собою великі шматки необробленої інформації [13].

Сучасна зарубіжна історіографія дослідження життя і діяльності поляків у Київській губернії залишається маловивченою. Двотомна праця російського історика Б.Н. Миронова із великою кількістю статистичних викладок, різних таблиць, широким переликом літератури висвітлює процеси перетворення станового суспільства на класове. Проте історик мало уваги приділяє польському питанню на Правобережжі України, адже намагається розглянути багатоматричне суспільне модернізацію Росії [11;12]. Знаковою для соціально–економічного дослідження Правобережної України, зокрема і Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., є праця Д.Бовуа, який обрав предметом свого дослідження проблему поляків у соціо–етнічних конфліктах за землею в Україні. Автор відзначав, що цілісного зображення суспільства Правобережної України зроблено не було, але власне свою роботу він будує, насамперед, на висвітленні польського ареалу, величчя ділянок поляків та процвітання їхніх маєтків, намагається довести їхню рівність з росіянами на українських теренах, показати боротьбу за українську землю [2].

Більш конкретно про діяльність дворянсько–шляхетського роду Понятовських на Київщині у ХІХ ст. проаналізувала польська дослідниця Е.Орман. Архівні матеріали Києва та Київської області, Варшави, Кракова та приватні архівні колекції використала авторка при дослідженні родового маєтку Понятовських у Таганчі [36]. Її праця «Таганча Понятовських. З історії шляхти на Україні в ХІХ ст.» загалом торкається проблеми значення шляхти в соціально–господарському розвитку Київщини у ХІХ ст., докладніше розглядаючи долі двох дворянсько–шляхетських родин польської – Понятовських та російської – Бутурліних, висвітлює мотивацію багатьох шляхтичів, її політичні побоювання змін, що принесло ХІХ ст. у політичному, соціальному, господарському та національному сферах у Київській губернії. Проте дослідниця не висвітлює взаємозв'язків Понятовських і Бутурліних із іншими промисловцями Київщини, хоча від цього цінність її праці не втрачається для висвітлення соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Соціально–економічний розвиток підросійської України, особливо зростаючі впливи російської та іноземних капіталів відзначав у своїй праці професор Кельського університету, шведцарець за походженням А.Каппелер, який взявся за дослідження національних рухів народів Російської імперії, у праці «Росія – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад». Проте гучна назва не відповідає досить описовому характеру по-

дій в історії Росії, хоч позитивом її є використання зарубіжної літератури щодо національних проблем Російської імперії. Кілька розділів праці А.Каппелера стосуються національних проблем всередині Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., але щодо українських земель загалом автор подає тільки кілька реплік з цієї гострої проблеми, зосереджуючись переважно на росіянах, поляках і євреях [7].

Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних розвідок про польське питання у Київській губернії не виявлено. Можна виділити загальні і популярні роботи зарубіжних дослідників про соціальний розвиток Російської імперії. Так, праця «Занепад Російської імперії 1881–1914 рр.» професора російської історії Лондонського університету Х.Сетона–Ватсона, відомого експерта із східноєвропейських відносин, написана у добу «хрущовської відлиги» й спрямована на висвітлення розпаду Російської імперії та обстоювання антирадянських точок зору, доведення неприйнятності ідеології післяімперської доби. Більше уваги автор приділяє політичному і економічному розвитку держави, але щодо національного питання імперії побіжно відзначає тільки утиські інтереси поляків, українців, фінів, євреїв, прибалтів, кавказців, татар тощо [37].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Київська губернія складалася з 12 повітів [1, с.70,71], кожен з яких налічував понад сотню сіл, селищ, містечок, слобід та хуторів. Серед них – 12 великих повітових міст. Особливістю Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була етнічна строкатість її населення, або, як писав сенатор А.Половцов, «разноплеменность состава» [5, с.3]. Історично складалося так, що українці, росіяни та євреї становили на середину ХІХ ст. разом понад 97% всього населення Київської губернії [35, с.12]. Менш значимими були групи поляків (1,93%), німців (0,41%), білорусів (0,18%), чехів (0,09%) і татар (0,05%), які за переписом 1897 р. склали разом 2,66%. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали у Київській губернії цигани (884 особи), молдавани (250 осіб), турки (153), болгар (123), греки (118), вірмени (100) [35, с.13,36,37].

Особливо строкатим був етнічний склад міського населення Київської губернії наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. У містах проживало багато євреїв, поляків, німців, а також незначна кількість вірмен, білорусів, чехів, молдаван, греків. Частка українців серед міських жителів була не дуже великою і у 1897 р. становила на всьому Правобережжі тільки 27% [3, с.81,84]. Так, у Києві завдяки динамічній етнічній структурі населення за переписом 1874 р. місцеві уродженці становили лише 28,3%, а вихідці із різних регіонів України – 58,7% та Росії – 11,1% [3]. У 1897 р. понад 100 тис. осіб, які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталів, нерухомого майна та займалися торгівлею [10, с.172,173].

У Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових підприємств, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), різні змішані товариства (8), належність ще 10 підприємств не була встановлена. У горілчаній та цукрових галузях промисловості Київської губернії переважали підприємства російського та польського етносів. Так, із 67 заводів з виробництва горілки тільки 5 належало українцям, за кількістю цукрових заводів домінували росіяни (20 заводів) та поляки (8 заводів), а заводів українців–цукровиків було тільки 3 (2 Терещенка і 1 Смирненка) [10, с.166]. У Києві на 1900 р. серед власників машинобудівних і чавуноливарних заводів не було жодного українця, а серед 93 інших промислових підприємств лише 6 належали їм: миловарня, кахельне і спиртоочисне підприємства, тютюнова та папертова фабрики [10, с.182].

У ХІХ ст. процес міграції поляків на етнічні українські землі ще тривав. Найбільший етнічний масив поляків існував у Західній і Правобережній Україні, куди входила і Київська губернія. Компактна етнічна група поляків розміщувалася у Бердичівському повіті Київської губернії. Так, у містечку Самгородку Бердичівського повіту поляків було 17,2%, на хуторі Коза – 16,1%, містечку Махнівці – 14,2% [8, с.45]. На Правобережжі поляки традиційно становили більшість земельної знаті: частка спадкових дворян серед них – 14,3%. У їхній власності перебувало 46% земель та 54% промислових підприємств, розміщених на Правобережжі. Зразково прибуткові господарства на Київщині мала польська і спольщена буржуазія: Абрамовичі, Бнинські, Змигородські, Олізари, Рогозинські, Стадницькі, Тишкевичі, де–Монтризори, Перро, Подгорські, Огінські та ін. [29;31].

Найдавніші та найприбутковіші маєтки належали землевласникам польського походження. Ще в епоху пізнього середньовіччя утворилися господарства Потоцьких і Браницьких. Проте російський уряд з підозрою, недовірою та загалом вороже ставився до польського населення, пам'ятаючи польські повстання. Поляки ж пам'ятали про конфіскацію маєтностей російським

урядом після придушення польських повстань, політика якого була спрямована проти католицького духовництва та польської шляхти. Російський уряд вживав усіх заходів для русифікації українських земель, зокрема і Київської губернії. Так, у 1863 р. російський уряд наказав зібрати 10% чистого прибутку із маєтків польських панів на сплату державних видатків, спричинених польськими повстаннями. Термін внесення цих коштів до державної скарбниці був коротким, а несплата загрожувала описом майна. Тоді на білоцерківський маєток Браницьких було накладено 50 тис. руб. Податку [25,с.7].

Частина польських магнатів та середніх поміщиків зберегла позиції сільської еліти, незважаючи на антипольську політику російського уряду та перехід до російських дворян після 1863 р. значної частини польських маєтків [7,с.214]. 10 грудня 1865 р. вийшов указ про заборону у Київській губернії полякам і загалом католикам купувати та продавати маєтки, поляки все-таки мали змогу це робити [28,арк.1,2зв], адже російських дворян-поміщиків, які розорялися, стало дедалі більше, а їхні великі й дорогі маєтки мали змогу купити у 1864–1865 рр. далеко не всі, тому діяло негласне правило: якщо на торги у місцеві губернські правління не з'являвся російський покупець і маєток не продавався навіть за зниженими цінами [28,арк.3зв] (так, село Кошлани Липовецького повіту було оцінене у 57 395 руб., а треба було дати 85 000 руб. або село Торчин Радомисельського повіту, що було оцінене у 5 255 руб., а мало б бути оцінене у 12 000 руб. [28,арк.1,2зв]), то листився кредиторів про те, як краще цей маєток продати. Якщо ж удруге ніхто маєтку не купував, то власник мусив сам шукати покупця аби швидше задовольнити кредиторів, які інколи ставали власниками маєтків, хоча й не мали права на нерухому власність. У Київській губернії ці закони давали зворотний щодо урядової політики ефект, бо велика частина кредиторів була польського або єврейського походження, а вони не мали права набувати нерухоме майно [28,арк.4].

На початку 1870-х рр. місцевим полякам, зокрема і в Київській губернії, які займалися сільським господарством, було дозволено купувати до 10 дес. землі, а вже у 1899 р. їм дозволили до 60 дес. за умови, що туди увійдуть і вже придбані землі [17,с.64–66]. У 1884 р. були затверджені правила придбання у власність, заставу й оренду земельних маєтностей на Правобережжі. За ними право орендувати маєтки надавалося особам польського походження в разі влаштування ними промислового підприємства. Якщо ж протягом 12 років фабрика або завод не влаштувалися, то угода про оренду скасовувалася. Для польських землевласників залишався один легальний спосіб придбання маєтків – шляхом спадкоємства, тому поляки намагалися зосередити великі ділянки в одних руках шляхом поступок на користь одного з кількох спадкоємців, що призводило до посилення ролі великого польського землеволодіння. Забігаючи наперед, слід відзначити, що царат досяг незначних успіхів у боротьбі з польськими землевласниками, про це свідчить, що тільки на 1890 р. на Київщині нараховувалося 837 польських маєтків (24,72%) [25,с.6,9].

12 грудня 1904 р. у сьомому пункті наказу «Предначертання к усовершенствованию государственного порядка» оголошувалося зняття з інородців обмежень, за винятком тих, «которые вызываются насущными интересами Государства и явною пользою русского народа». У 1905 та 1906 рр. поляки здобули право орендувати маєтки і здавати їх в оренду та купувати землі поза містами і містечками [17,с.64,66].

Станом на 1910 р.: «поляки в подавляющем большинстве, если не исключительно – католики, малороссы – православные, с другой стороны можно с уверенностью сказать, что количество их, на территории Киевской губернии, не превышает максимума 18%; следовательно из общего количества жителей Киевской губернии на малороссов падает 60%, великороссов 13%, поляков 1,8–2%, а остальные 25% на прочие нации: евреи, чехи и другие...» [27,арк.8].

Релігійна палітра неправославного населення Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. складалася таким чином: тут проживало 3 млн. 450 тис. 587 чоловік, із них станом на 1895 р. було 2 млн. 847 тис. 809 православних, 90 647 католиків, 485 476 іудеїв, 26 655 інших віросповідань. У Києві, Бердичеві, Василькові, Звенигородці, Каневі, Липовці, Радомишлі, Сквирі, Умані, Таращі, Черкасах, Чигирині проживало 36 228 православних, 9 616 католиків, 4 972 іудеїв, які відносилися до привілейованих станів, 15 358 православних, 13 217 католиків і 141 164 іудеїв із міщан. Сенатор Половцов, повідомляючи про релігійний склад населення міст у 70-х роках XIX ст., відзначав переважання саме цих трьох віросповідань, а саме: православних (49,2%), іудеїв (46,2%) та католиків (2,2%) [5,с.3]. У місті Києві православних налічувалося 77,7%, католиків – 8,3%, іудеїв – 10,9% [22,с.364,367]. Згідно з статистичними даними на 1887 р. приріст православного населення становив 49 320 осіб, католиків – 1 274 особи, тоді як євреїв – 3 899 осіб [9,с.7]. Також у Київській губер-

нії за періодом 1897 р. незначного поширення набули мусульмани (2 931 особа, 0,08%), росіяни-старообрядці (15 843, 0,45%), вірмени-григоріани (104 особи), караїми (327, 0,01%), англікани (34 особи) [35,с.38,39].

Католики Київщини були організованими та впливовішими за представників інших віросповідань. Костели Київської губернії поділялися на різні класи. Так, у проханні до Лужицько-Житомирського єпископа у 1862 р. пропонувалося зарахувати Махнівський парафіяльний костел Бердичівського повіту до 3-го, а Белиловський костел того ж повіту до 4-го класу [18,арк.1,4]. Щоб регулювати кількість костелів, департамент духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ Російської імперії у 1894 р. видав циркуляр, за яким звільняв не католиків від загальних будівельних поборів на нужди католицької церкви [19,арк.1]. Католики мусили звертатися за дозволом до імперських чиновників аби приймати пожертвувані їм гроші на костели. Так, представники бердичівської римо-католицької церкви св. Марії у 1891–1902 рр. прохали дозволу використати пожертви від різних осіб міста [20,арк.1.5].

Важливою для утвердження польських впливів на Правобережжі України пореформеного періоду залишалася освіта. Серед поляків найбільшим попитом користувалася приватна освіта, яку можна було здобути саме за національним принципом. В Російській імперії школи для іноземців називалися «іновірними», тобто такими, де працювали з дітьми не православного віросповідання. Такі школи з 80-х рр. XIX ст. підпорядковувалися Міністерству освіти і держава брала на себе частку їхнього фінансового утримання. Від «іновірних» шкіл вимагалися відповідні навчальні плани та відповідність змісту освіти загальнодержавним стандартам. Ці заходи не стосувалися заборонених німецьких-штундистських-баптистських шкіл. У Київській губернії у 1893 р. працювало 17 «іновірних» шкіл, тобто 4,7% від загальної кількості шкіл Київського навчального округу. Найбільше таких шкіл працювало в Радомисельському повіті (12), були також вони й у Київському повіті (5) [14,с.3,4]. У 1899 р. «іновірних» шкіл у Київській губернії налічувалося 14 [15,с.3], а 1902 р. – 13, у тих самих повітах [16,с.3]. Польська громада мала власну систему шкільництва, яку зобов'язана була всіляко підтримувати, тому про них збереглося значно більше відомостей.

Після розгромлення польських повстань та гонінь на початку XX ст. особливо активно почали створюватися таємні польські школи. Так, 1908 р. у будинку міщанина Андрія Ямпольського із міста Жашкова Таращанського повіту була відкрита без дозволу єврейська школа, а директор Погребіщинського цукрового заводу Бердичівського повіту Болеслав Крачеквич відкрив незаконно таємну польську школу [31,арк.6,7]. У таємній польській школі навчалася 10 дітей католиків у віці від 6 до 16 років. Вчителькою школи була дворянка Францишка-Іоанна Хмелевська, яка звання вчительки не мала [37,с.8]. Того ж року були викриті незаконні польські школи у селах Веприк, Пришивальні, Шамраївці Васильківського повіту, Олександрівці Таращанського повіту (засновник настоятель П'ятигорського римо-католицького причту, а вчитель – селянин Антон Круглий), Полічинцях Бердичівського повіту (розміщувалася у будинку землевласника дворянина Сигізмунда Хоєцького, де навчалася 17 дітей місцевої шляхти від 8 до 12 років під наглядом родички землевласника – Констанції Ганської), а також у селах Багві (засновник – селянин Франциск Собчан) та Янишівки (засновник – Михайло Хібавський) Бердичівського повіту, Беркозівці, Острів, Кримка (засновник ксьонз Маркушевський) Радомисельського повіту, Волиці-Зарубінецькій (у будинку землевласника Броніслава Рациборовського) Сквирського повіту тощо [31,арк.15,17,38,40,47,53].

У 1911 р. були викриті таємні польські школи міщанки Марії Малишевської та селянки Станіслави Винарської у містечку Ракітино Васильківського повіту, де навчалос 6 хлопчиків та 16 дівчаток віком від 8 до 16 років. У селі Острові Радомисельському повіту було закрито таємну польську школу австрійської підданої Ванди Суске, де навчалос 16 дітей. У селі Войтівцях Бердичівського повіту селянин Карл Піонтковський у власній квартирі незаконно навчав 16 дітей поляків [33,арк.1,2,4]. Таємні польські школи виникали також при цукрових заводах. Такі школи шукали на Бродецькому та на Погребіщинському цукрових заводах Бердичівського повіту [30,арк.173зв]. Переглядаючи джерела, можна відзначити, що таємних польських шкіл у Київській губернії було значно більше, ніж викрито поліцією. Місцева поліція провадила слідство та допитувала підозрюваних, закривала школи та встановлювала нагляд за квартирами, що слугували нелегальними школами, проте з кожним роком польських початкових таємних шкіл не стало менше [32,арк.20]. Так, у 1910 р. при викритті таємної польської школи у селі Волиці Сквирського повіту було з'ясовано, що у ній навчалися діти не лише католиків, але й православних. У ній діти навчалися польській мові, співам

католицьких молитов та слухали проповіді польською мовою [34,арк.67]. За три роки (1908–1910) поліція Київської губернії викрила 29 таємних польських шкіл, де навчалося близько 500 учнів римо-католицького віросповідання [33,арк.34,41].

Отже, проблема життя та діяльності поляків у Київській губернії є важливою для висвітлення соціально-економічного розвитку однієї із найбільш розвинених губерній Російської імперії. Інтерес до неї зберігається ще із дорадянського періоду. Сучасні вітчизняні дослідники не створили окремої праці щодо польського етносу, його ролі в Правобережній Україні, а зарубіжні дослідники являють подеколи необ'єктивне ставлення до дослідження діяльності власних співвітчизників на українських землях пореформеного періоду. Польський етнос у Київській губернії відіграв знану роль, але після розгромлення повстань змушений був мобілізувати усі зусилля аби утримати авторитетні позиції. У цей непростий для поляків період у Київській губернії продовжували відкриватися нові таємні школи та споруджувалися католицькі церкви. Опальні польські поміщики намагалися вберегти маєтки від розорення, переходили у стан буржуазії, але не забували про своє національне коріння. Завдяки їхньому покровительству, полякам вдалося відстояти власні інтереси адже на Київщині збережуться найдавніші маєтки Потоцьких та Браницьких, а разом із тим і авторитет.

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В.Г. Мозговой. – К., 1888. – 136 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; Перекл. на укр. Зої Борисюк / Наук. ред. Наталія Яковенко. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
3. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.77–85.
4. Гуржій І.О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І.О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського: Зб. наук. праць. – Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2009. – Вип.27: Історичні науки. – С.52–63.
5. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Б. м., б. г. – Ч.1. – 460 с.
6. Історія українського селянства: нариси у 2-х томах / ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 631 с.
7. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С.Червоная – пер. с нем. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 344 с.
8. Комарніцький О.Б. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр. / О.Б. Комарніцький; за науковою ред. проф. О.М. Завальнюка. – Кам'янець–Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
9. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. секретарь Мозговой В.Г. – К., Типография Губернского Правления, 1886. – 16 с.
10. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.
11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б.Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.1 – 584 с.
12. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х т. / Б.Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.2 – 566 с.
13. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Москалюк М. – Тернопіль, 2009. – 336 с.
14. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии инوверческих школ за 1893 год. – К.: Высоч. утв. Товар. печ. дела и торговли И.Н. Кушнерев и К°, 1894. – 12 с.
15. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1899 год. – К.: Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1900. – 7 с.
16. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1902 год. – К.: Лито-типогр. Т-ва И.Н. Кушнерева и К°, 1903. – 7 с.
17. Поткина И.В. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России, XIX – первая четверть XX в. – М.: Норма, 2009. – 304 с.
18. РДА. – Ф.821. – Оп.1. – Спр.852. – 4 арк.
19. Там само. – Оп.10. – Спр.66. – 179 арк.
20. Там само. – Оп.125. – Спр.1734. – 20 арк.
21. Розовик Д.Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки / Розовик Дмитро Федорович, Розовик Олеся Дмитрівна. – Вінниця: Нілан–ЛТД, 2013. – 406 с.
22. Список населенных мест Киевской губернии / Издание 3 Киевского губернского комитета. – К.: Типография Присутственных мест, 1895. – 368 с.

23. Стороженко М.В. 3 мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В.Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 430 с.
24. Стороженко М.В. Моя служба на посаді інспектора народних шкіл на Київщині // Стороженко М. 3 мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В.Ульяновський. – К., 2005. – С.238–293.
25. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Темірова Н.Р. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Серія. Історія. – 2002. – Вип.59. – С.6–10.
26. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Темірова Н.Р. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
27. ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2198. – 50 арк.
28. Там само. – Ф.442. – Оп.180. – Спр.146. – 5 арк.
29. Там само. – Ф.442. – Оп.637. – Спр.545. – 22 арк.
30. Там само. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.2, Ч.2. – 221 арк.
31. Там само. – Ф.442. – Оп.858. – Спр.52. – 117 арк.
32. Там само. – Ф.442. – Оп.860. – Спр.5. – 41 арк.
33. Там само. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.9. – 59 арк.
34. Там само. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.126, Ч.1. – 438 арк.
35. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП «Картографія». – 2001. – 88 с.
36. Orman E. Tahancza Poniatowskich: z dziejow szlachty na Ukraine w XIX wieku / Elzbieta Orman. – Polska Akademia Umiejtnosci Fundacja Lanckoronskich. – Krakow, 2009. – 416 s.
37. Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia 1855 – 1914 / H.Seton-Watson. – New-York, 1964. – 406 p.